

ЯК ПОДОЛАТИ КОРУПЦІЮ

Мирослава АНТОНОВИЧ, президент Фулбрайтівського товариства; Олександр МЕРЕЖКО, професор, член правління Фулбрайтівського товариства

Серед народу, який в основному є корумпованим, свобода не може довго існувати.

Едмунд Бьорке

Не буде перебільшенням сказати, що головною загрозою для української демократії є саме корупція, яка дедалі зухваліше набирає майже відкритих форм і вже перетворилася на повсякденне явище. У сфері освіти і науки під корупцією часто мається на увазі деградація, пов'язана з порушенням певних етичних стандартів. Хоча це явище має багато різних проявів, у масовій свідомості воно найчастіше асоціюється з таким кримінальним злочином як хабарництво. Насправді корупція не обмежується тільки хабарництвом. Саме тому перед нами постає завдання виявлення різноманітних механізмів і проявів корупції в освіті на науковому середовищі.

Уявімо себе на місці якогось схильного до корупції керівника певного вищого навчального закладу, навчання в якому вважається «престижним». Які ж можливості відкриваються перед нами, якщо він захоче з допомогою державних ресурсів задовольнити власні матеріальні інтереси й нематеріальні амбіції? Очевидно, найбільш банальним засобом власного збагачення за рахунок суспільства і держави будуть хабарі за вступ у якийсь, скажімо, «елітарний» вуз. Однак це не єдиний вияв корупції. До того ж він доволі небезпечний, оскільки потребує створення складної й розгалуженої системи посередників, щоб мінімізувати ризик розкриття причетності керівника такого вузу до хабарництва. Безпечнішим, із погляду керівника-корупціонера, є такий механізм корупції як система «відкатів», яка дозволяє не тільки збагатитися, а й створити собі імідж «доброго господарника», що вдень і вночі турбується про свій заклад. Зрозуміло, за рахунок такої системи можна задовольнити свої матеріальні потреби, однак для натури творчої, котра має амбіції у сфері науки, точніше — наукових звань і нагород, цього явно замало. Як, наприклад, без істотного реального внеску в науку стати академіком Національної академії наук чи навіть якоїсь галузевої академії, або як отримати престижні звання чи ранг? Дуже просто. Необхідно створити відповідну систему корумпованих соціальних зв'язків шляхом влаштування у свій ВНЗ певної кількості дітей чиновників та політиків, від котрих залежить отримання жаданих наукових звань і нагород. І це лише окремі з багатьох механізмів корупції, які стали звичним явищем нашого життя і яких майже ніхто не намагається приховувати. Причому вражає зухвала безсоромність, із якою в наш час корупціонери різних рівнів продовжують отримувати звання, наукові ступені та нагороди і навіть ставати академіками.

Спостерігаючи це, можна з прикрістю констатувати, що нині державна система вищої освіти і науки, за незначними винятками, є єдиною централізованою системою корупції, в рамках якої професіоналізм, висока якість та справжня наука перестали мати будь-яке

значення. Корупція в науці й освіті дедалі більше скидається на ракову пухлину, метастази якої паралізували мозок нації.

Такий тривожний стан української науки і освіти став тим тлом, на якому розгорнулися гострі дискусії в рамках ІХ щорічної Фулбрайтівської конференції на тему «Етичні стандарти в освіті та науці».

Як зазначалося в одній із доповідей на цій конференції, існує дві головні причини загрозливого поширення корупції у сфері вищої освіти: 1) патологічна соціальна структура українських ВНЗ; 2) вимушений конформізм професорсько-викладацького складу цих закладів.

На відміну від американських університетів, українські «виші» своєю соціальною структурою схожі на військово-феодалну ієрархію з авторитарним механізмом прийняття рішень. Деякі університети взагалі скидаються на тиранію в мініатюрі, у рамках якої керівник закладу асоціює себе із його власником. Інколи доходить до анекдотичних випадків: наприклад, в одному з державних університетів центральні мармурові сходи «зарезервовані» лише для ректора.

Зрозуміти всю соціальну патологію такої структури можна лише вдавшись до порівняльного аналізу. Так, американські університети, що існують у конкурентному середовищі, спрямовують свою діяльність на задоволення інтелектуальних, культурних та духовних потреб студентів, тобто споживачів, від чого, власне, і залежить саме існування університету. Професори, зі свого боку, працюють для студентів, можна сказати — «інтелектуально обслуговують» студентів. Що ж до адміністрації університету на чолі з керівником, то вона обслуговує потреби студентів і викладачів, створюючи нормальні умови для навчального процесу та розвитку науки. Важливо наголосити, що на чолі американського університету перебуває не корумпована особа, котра сприймає себе як монарха, а залежний від професорів менеджер, змінити якого на посаді буває часто легше, ніж позбутися професора, котрий має так званий *tenure*. Відповідно, процес прийняття рішень у такому університеті доволі демократичний і йде знизу догори.

Соціальна структура українського державного ВНЗ — принципово інакша: професорсько-викладацький склад і студенти часто перебувають у принизливій залежності від його керівника, інколи навіть від його примх. Така структура — недемократична, непрозора й економічно недоцільна, а будь-яке самоуправління в її рамках є, по суті, міфом.

Саме такою патологічною соціальною структурою зумовлений конформізм викладачів, що заважає їм ефективно протистояти корупції у стінах рідного університету. Слід мати на увазі, що в умовах, коли викладач залежить від сваволі керівника, він легко стає жертвою цієї системи корупції і, всупереч бажанню, змушений або грати за правилами гри, які йому нав'язує керівництво, або рано чи пізно втратити роботу. Можна назвати непоодинокі приклади, коли навіть університетських професорів звільняли лише за те, що вони на декілька місяців брали творчу відпустку для стажування у провідних закордонних університетах, отримавши міжнародні наукові гранти. Після повернення їм нерідко відмовляли у працевлаштуванні або «понижували в ранзі».

Але візьмімо для прикладу вступні іспити в якийсь престижний університет. Давно є секретом Полішинеля, що вступні екзамени в такі заклади (на щастя, існує декілька винятків) — лише фарс, оскільки корумповане керівництво навчального закладу формує списки студентів заздалегідь. Викладачеві-екзаменатору керівництво просто дає папірець із відповідними оцінками, які бажано поставити абітурієнтові, а сам викладач змушений лише розігрувати спектакль під назвою «вступні іспити». Якщо ж із якихось причин викладач поставитиме не ту оцінку — результат можна буде легко підкоригувати під час наступного іспиту. Інакше кажучи, в тих престижних «вишах», де вступні іспити проводяться під контролем керівництва, майже завжди є корупція. Більше того, рано чи пізно задаєшся риторичним запитанням: чи можна вірити у «чисті руки» політиків і чиновників, діти котрих вступили в елітарний вищий навчальний заклад за корумпованою схемою?

На жаль, викладачам також бракує сміливості чинити опір системі корупції, і вони мусять виявляти конформізм, оскільки, наприклад, керівник закладу може не продовжити з ними контракт.

Саме тому деякі державні ВНЗ чинять упертий опір запровадженню незалежної і об'єктивної системи тестування, яка позбавила б керівників цих університетів традиційних зисків від корупції.

Однак сподіваємося, що в Україні буде запроваджено незалежну систему тестування, як, наприклад, у сусідній Польщі чи в Азербайджані. Правда, це не зніме проблему різної якості навчання, — скажімо, одну освіту дають елітарні школи, в яких навчаються нащадки сучасної української буржуазії, — і зовсім іншу — школи для дітей менш заможних людей, особливо сільські.

Ще одна проблема, яка була в центрі жвавих дискусій під час роботи конференції, торкалася проблематики корупції в науці. Прикрими ознаками неблагополуччя в українській науці є, зокрема, такі факти, як низька якість кандидатських та докторських дисертацій, відвертий плагіат і відсутність реальної відповідальності за нього, девальвація наукових ступенів і вчених звань тощо. Радянські традиції плагіату, привласнення чужих здобутків інтелектуальної праці, на жаль, міцно вкоренились і в українській «науці».

Апогеєм корупції в українській науці можна вважати скандальні результати останніх виборів у Національну академію наук України, коли високі місця в НАНУ отримали особи із, м'яко кажучи, сумнівним науковим доробком та одіозною репутацією. Не менш прикра ситуація в галузевих академіях наук. Можна констатувати, що, як і в політиці, в українській науці склався механізм відбору, який рухає на провідні посади не кращих, а гірших, не справжніх вчених, а безпринципних корумпованих кар'єристів.

Така ситуація не тільки свідчить про прірву між справжньою наукою і її бюрократією, яка швидко зростає, а й дає підстави серйозно замислитися над доцільністю існування самої Національної академії наук та галузевих академій у їхньому теперішньому статусі державних структур. Відомо, що Ф.Достоевський, після того, як Д.Менделєєва не обрали членом Російської академії наук, запропонував проект створення Вільної академії наук, яка б існувала не за рахунок держави.

Що стосується присвоєння наукових ступенів, то тут ситуація чимось перегукується з відомим історичним фактом, коли римський імператор Калігула зробив свого коня сенатором. Як свідчить українська реальність, девальвація наукових ступенів та вчених звань сягнула такої межі, коли з напівграмотного «криміналоїда» (науковий термін Ломброзо) можна досить легко зробити доктора наук.

Які ж пропозиції, спрямовані на подолання корупції в українській науці та освіті, звучали на конференції? Спробуємо викласти лише частину з них.

1) Вступ у державні вищі навчальні заклади повинен здійснюватися на основі справді незалежної і об'єктивної системи тестування.

2) Слід змінити соціальну структуру державних ВНЗ у такий спосіб, щоб істотно демократизувати механізм прийняття рішень. Як одна з можливих моделей пропонувалося створення в рамках організаційної структури університету вищого органу — «професорської ради».

3) Впровадження і підтримка автономії університетів, яка серед іншого передбачає автономію кафедр і професорів. Наголошувалося на необхідності забезпечення фінансової незалежності для реальної автономії університету, велику роль у чому повинні відігравати його випускники та наглядова рада (Board of Trustees).

4) Створення незалежних наукових шкіл із незалежними правами.

5) Запровадження системи, аналогічної системі *tenure* в західних університетах, коли викладач не залежить від примх керівника вузу, з яким він підписав контракт, і коли праця професора в університеті не має вікових обмежень.

6) Чітко обмежити термін перебування особи на посаді керівника університету. Наприклад, не більше трьох років із можливістю переобрання ще на три роки. При цьому слід розуміти, що керівник університету — не його власник, а лише менеджер, якого наймає трудовий колектив для виконання певних функцій.

7) Проведення справді вільних виборів на всі керівні посади в університетах і лише на альтернативній основі.

8) Створення реально діючої незалежної профспілки працівників освіти.

9) Істотне зменшення педагогічного навантаження. Якщо тепер у деяких українських «вишах» воно сягає дев'ятиста годин на рік і більше, то в польських університетах навантаження професора зазвичай не перевищує 210 годин на рік.

10) Запровадження транспарентного бюджету, який би перешкоджав можливості «відкотів».

11) Ініціювання масштабного соціологічного і антропологічного дослідження причин і передумов корупції в українській освіті та науці.

Окрім того, однією з головних на конференції була ідея щодо розробки етичного кодексу (стандартів науковця та викладача), який би стимулював боротьбу з корупцією.

Серед інших пропозицій були й такі, як створення, за прикладом Польщі, державної агенції боротьби з корупцією та проведення відповідної люстрації, відмова у фінансовій та іншій підтримці з боку західних університетів і організацій тим українським університетам, котрі є корумпованими. Враховуючи закордонний досвід, висловлювалися пропозиції з удосконалення процедури захистів дисертацій, чи, точніше, зміни цієї процедури. Зокрема пропонувалося замість теперішніх спеціалізованих рад створити вузькоспеціалізовані ради зі значно меншою кількістю членів, до складу кожної з яких обов'язково входив би науковий керівник. Здобувач повинен мати право висловити недовіру і відхилити голову ради без мотивації. Рецензенти мають нести особисту відповідальність за дисертації. Пропонувалося залучати до захистів дисертацій професійні асоціації, хоча б як рецензентів.

Відкрите і широке обговорення проблем корупції в суспільстві має стати першим кроком у боротьбі з корупцією. Що стосується науковців і викладачів, то кожен має почати із себе, зі сповідання академічних чеснот.